

## A társadalmi elkötelezettség nagy példaképe: Tessedik Sámuel

A nehezen benépesülő, elvadult, békétlen békési tájat nem lehetett egykönnyen kultúrtájá várársolni. *Markovicz Mátyás* szarvasi pap 1748-ban *A Körös—Maros-közi vidék leírásában* még ilyen képet festett róla: „A bögyök a pusztán egyedül kóborló, legerősebb marhákat is képesek véruktól és életüktől megfosztani . . . . Ezért nem veszélytelen . . . . június, július, augusztus hónapban kocsin vagy lóháton át egyik helyről a másikra utazni” . . . A kegyetlen csipéseket elviselni nem tudó állatok annyira megbokrosodnak, hogy a „lovass vagy a kocsis semmiképpen sem bírja őket helyes irányba terelni és megfékezni”. Nappal csak úgy szabad útnak indulni, ha „a lovakat bundával vagy pokróccal” beburkolják, és a kocsis „az ostor hegyére kötött, jó szőrös ökröfarokkal, gyakori ütésekkel védi jószágát”. Nehéz védekezni a megvadult méhrajként támadó szúnyogok ellen is. Ezek „nyári időben annyira dühösködnek emberekre, állatokra, hogy ha csak . . . a fekvőhelyed . . . szúnyoghálóval be nem feded, elaludni . . . semmiképpen sem tudsz . . . . Ezért amidőn esteledik, egyesek az ajtók és ablakok közelében gerjesztett szalmafüsttel, mások a házon kívül meggyújtott szárított marhatrágya bűzével törekszenek a szúnyogok elszánt seregét elűzni, kívánságuk azonban még így sem teljesül egészen.”

Az elvadult vidék lakója hasonló volt a tájhoz, amelyben élt. Szikes lélek, megrogzött szokások rabja, kit évszázados babonák kötöznek; orvos helyett vajákoss asszonyokban, kuruzslókban bíz; nem hisz az értelmes, okos szónak és tanácsnak, csak ha tízszer-hússzor beigazolja látja maga előtt az igazságot; ugyanakkor irigykedik azokra, akik előrehaladnak, s ilyenkor vad dühének nem tud gátat vetni senki és semmi: öntörvényt szab és minduntalan áthágja az előírásokat, az állami törvényt.

Talán ezért kényszerült *Markovicz* is arra, hogy 1750-ben egyházi és *falusi szabályzatot* dolgozzon ki a korszerű egészségügyi eljárások kialakítására és meghonosítására, a helytelen társadalmi szokások (éjjeli mulatozások, rendezavarások, gyermeknevelésben, cselédügyben, gazdálkodásban előforduló kielengések) leküzdésére s az elkövetett bűnök megtorlására, az iszákosság, a „buják táncban megnyilvánuló kicsapongás”, a vétel-eladásnál tapasztalható csalások, lopások, véres verekedések megfékezésére, a névnapok, lakodalmak, ke-

resztelők dóre fényűzésének korlátozására s nem utolsó sorban a lakosság laza munkafegyelmének a megszilárdítására.

A fátlan-füvetlen pusztaság ésszerű megművelését leginkább az elmaradott gazdálkodásmód akadályozta. A csaknem évről-évre megjelenő királyi rendelkezéseket, amelyek „fűzfák és más gyorsan növő fák” ültetését, telepítését követelték, alig-alig lehetett foganatosítani. Ha megpróbálkoznak vele, akkor sem fakadt sok haszon belőle: nem magyarázta meg senki, hová érdemes és hová kellene ültetni a magot vagy a vesszőt. Az 1761-ben kipróbált kukorica-termelés bevezetéséhez is széles körű, fáradságos propaganda kellett, de hát lehetett-e mást várni és tenni a mezőgazdasági ismereteknek olyan átlagszintjén, amelyben a sáskajárás ellen nagy mennyiségű lőpor elpuffogatásával védekeztek, és kinevették azt, ki megtrágyázta földjét, s azt állították: a fűnek nincs magva; a szénát apróra vágva kell vetni.

*Markovicz Mátvás* tudván tudta, sőt hirdetni is merte, hogy csak a munka, a dolgozós kéz teremthet itt jobb életkörülményeket. Ezért rendelkezett úgy, hogy községében a mezei munkák idején hétköznapi naponta csak egyszer harangozzanak, s az emberek a munka rovására ne töltsék többszöri imádkozással a templomban az időt. Ezt sem Isten, sem Krisztus, sem egyetlen apostol nem kívánja tőlük.

Érthető, hogy ezt az élet minden területét átfogó, munkára serkentő, merész hangvételű szabályzatot nem mindenki fogadta egyöntetű lelkesedéssel. *Markovicz* is hamar szembekerült a „kicsinyesség és tétlenség” szellemének, a „ceremóniakórság, az önálló gondolkodás hiányának” nagy pipájú-keves dohányú helyi képviselőivel. Csak *Harruckern* Szarvason átutazó „lelkiismeretes jószágkormányzójának” sikerült megmentenie szinte az utolsó percben az öntelt községi bíróságtól, aki már-már állásától és kenyerétől is meg akarta fosztani.

Veje, a még nagyobb társadalmi elkötelezettségű *Tessedik Sámuel* nemcsak hí követője lett apósának, hanem sorstársa is. Ő tett legtöbbet a XVIII. század végén és a XIX. elején a vidék kultúrtájjá formálásáért. Áldozatra kész nagyszerű ember volt, határozott egyéniség, aki keveset törődött önmaga egyéni hasznával. Szelet vetett és vihart aratott, csak azért, mert messze világító torony mert lenni a szellemileg sötét békési éjszakában. Nehéz eldönteni: mi volt a legnagyobb: tudásban, hazaszeretben, emberiségben vagy a természet elkötelezett vizsgálatában? Teljes életet élt, s ehhez életének minden percére szüksége volt. Nem ért rá céltalanul nézelődni — mindig látni, tapasztalni akart. Keresni az igazságot, a jelenségek mögött rejtőző törvényszerűségeket. Óriási teherbírási, tudatos népnevelő szándék, az egész ország gazdasági, ipari, kereskedelmi gondja és megoldásának mikéntje foglalkoztatta. S miközben minden erejével a társadalmilag hasznos polgárt képviselte, és tudását, képességét közvetlen környezete javára áldozta, féltékeny percmemberké irigysége és

tömény rosszindulata fojtogatta. A hiú, kisszerű akarnokok dühe pedig — jól tudjuk — irgalmatlan.

Gazdag életének szomorú szarvasi tanulságát legjobban *Kölcsey Berzsenyi* felett mondott emlékbeszédének immár klasszikus gondolatával lehetne legtalálóbban összegezni. Tökéletesen illik rá: „Korodra akartál hatni? Korlátolt kicsiny erődhöz nehéz akarat! és hatással lenni a korra, nem is mindig kívánatos. Társaid megérik a rázást, ha álmaikat bolygatod; de nem kérdik, hcnan indulsz s hová megy? s tétél jót vagy rosszat: magadnak tevéd; és a sokaság járja az utat, merre az ezerképpen változó vélemény árja ragadozza; a genie pedig sasként felszáll és elrohan, öntudatlan szabja a törvényt, mit követni csak ő bír erővel!”

Tessedik kora lángelméje volt, aki elveiből egy jottányit sem engedve, járta a maga sok megpróbáltatással teli nehéz útját. Megújulni tud örök újakezdő, soha meg nem pihenő, bizakodó lélek; a haza és emberiség eszméjének megtestesítője, olyan közösségben, ahol a gyűlölet és a „kaparj, kurta, neked is jut” általában nem tisztességes elve volt az úr. „Még a legkeserűbb csalódások és ellenműködések között is — írta *Önéletírásában* — folyvást szemem előtt tartottam, hogy *hazámnak és az emberiségnek használjak*”. Rágalmak özöne vette körül alakját, értetlen emberek bizalmatlansága kísérte szokatlan gazdasági, ipari, kereskedelmi vállalkozásait, éjt-nappallá tevő önművelő buzgalmát (azt mondták, nem tud eleget, azért kell tanulnia), nagy nemzetközi sikereit és kitüntetéseit. Olyanok kritizálták, akiknek az értelme és szellemi kapacitása az ő köpönyegéig sem ért fel, akiket „az ezerképpen változó vélemény árja” egyéni érdekeiknek megfelelően hol ide, hol oda „ragadozott”, vagy kik a maguk begyepesedett konzervatívizmusukkal nem túrték és nem szerették a „rázást” — ha „álmaikat bolygatták”. Olyan szuverén egyéniség volt, akinek útja és gondolkodása állásfoglalásra készítetett mindenkit. S lehet-e csodálkozni, ha az emberek a *hasonló hasonlóknak örül* törvényének engedelmeskedtek, s nem bíztak a rendellenesben, a rendkívüliben?

Nem célunk, hogy e rövid fejezetben 53 éves (1767—1820) szarvasi tevékenységének összes jelentős momentumáról szóljunk, hiszen fáradhatatlan buzgalommal fogta pártját minden hasznot hajtó, értelmes próbálkozásnak. Erre eleve nem vállalkozhatunk. Csak tallózunk munkásságában. Nem szólunk részletesen az agrártudomány népszerűsítése terén kifejtett erőfeszítéseiről; a gyakorlati gazdaszat korszerűsítésében elért sikereiről, a szikes föld termővé tételéről, a leelő nagyobb hasznosításáról, a lucerna, a heremagtermesztés, a különféle aprómagvak, gyógynövények és zöldségfélék meghonosításáról, a gyümölcskultúra megalapozása érdekében végzett kísérleteiről, az akácfa és az eperfa elterjesztéséről, nem beszélünk a táplálkozás megreformálásának érdekében vívott harcáról, sem a legújabb talajmunkáló gépek (vasborona, henger stb.) beszerzésére és alkalmazására, továbbá a kisebb mezőgazdasági-ipari üzemek (olajütő, cukor- és selyemgyártó, gyapjúfonó) és technikai eljárások létesí-

tésére, illetve gyakorlására irányuló ismeretgazdagító propaganda-munkájáról, sem ügyes falutervéről, közrendészettel, tűzrendészettel kapcsolatos elképzeléseiről, sem templom- és iskolaépítő buzgalmának nagy költségmegtakarítással járó racionális-praktikus elveiről. De nem beszélünk lelkiismeretesen végzett papi munkájáról sem. Arról hogy a szószerket, az okos életre nevelés, a felnőttoktatás jelentős fórumává tette, ahonnan felvilágosult gondolkodásra, egészséges életmódra nevelő gazdasági-egészségügyi igazságokat, fontos fiziokrata elveket hirdetett népének. A *parasztember Magyarorszáiban micsoda és mi lehet-ne* című művében nyíltan meg is fogalmazta erre vonatkozó elképzeléseit; elmondja, milyen témákról beszéljen a falusi pap. Érdemes áttanulmányozni javaslatlattervét. Körülbelül 60 égetően időszerű társadalmi-gazdasági kérdés szerepel benne.

Több mint ezer egyházi beszédét írta le, minthogy fiatal korában nem sajátította el kellő szinten a szlovák nyelvet. (Szarvason szlovák nyelven prédikáltak a papok). Bennük így és ehhez hasonló módon magyarázta az igét: Az a paraszt, aki lusta az ő földjét okszerűen, helyesen kezelni, mert „elhiszi, hogy az Isten őtet eltartja kenyérral” enélkül is, s ha a végén nincs termése: „hagyján! kiált fel, amint az Isten akarja, úgy légyen, áldott légyen az ő neve érette” — nem szereti az Istent. Vajon, mi abban az Isten akarata?” Hát betöltöd-e azzal az Isten akaratját, ha a földet rosszul műveled, és gabona helyett konkolyt aratsz? Ugyanez az esete a betegnek, ki a néki rendelt érvágás végrehajtásának ellene szegül, hirdelve, dicsekedve, hogy Isten őt megsegíti, mert ő Istenben bíz, Isten mindenható, s érvágás nélkül is megsegíti őt. Mi más ez, mint bálványozás?”

Ne folytassuk tovább a sort. Fordítsuk inkább figyelmünket iskolai—iskolapolitikai—pedagógiai tevékenységére és nagy hírnévre emelkedett gyakorlati gazdasági iskolájára: az *Institutum Tessedikianumra!*

E tekintetben is megelőzte korát. Tudatosan vallotta, hogy az iskolának „a haza felvirágoztatásához annyira szükséges tudományok” ismeretére és alkalmazására kell nevelnie. Ezért szorgalmazta a reáliák tanítását. A „község-tanítók” legfőbb kötelességévé is azt akarta tenni: „tanítsák meg a parasztembert okosan gazdálkodni”. Mint az empirikus ismeretelmélet buzgó híve, az érzéki tapasztalat mindenek fölött való fontosságát hirdette. A tapasztalat forrásává az objektíve létező világot, a természetet tette. Ebben és egyéb pedagógiai elképzeléseiben is lelkesen követte a „nagy és világosan látó tanfőúr”: *Comeniust*, akinek Sárospatakon tartott beszédét a *természetes értelem kiműveléséről és az iskolai tunyaság leküzdéséről*-t kinyomtatta, sőt ingyen szét is osztotta, csak hogy honfitársait figyelmessé tegye erre az „iskolára, a hazára és az emberiségre nézve oly igen fontos két kérdésre”. Hozzá hasonlóan ő is friss, eleven életet, mozgalmasságot, természetes légkört kívánt az iskolákba. Industriát ignavia helyett — serény tevékenységet tunyaság helyett. Olyan intézeteket akart szervezni és működtetni, amelyek igazolják *Comenius* Sárospatakon han-

goztatott elvét: „A helyesen művelt föld kétszer-háromszor több embert is eltartathatna”. Ezt volt hivatva igazolni (sokszorosán igazolta is) a szarvasi gyakorlati gazdasági kert és iskola, az *Institutum Tessedikianum*, amelyben *Comenius* tanítási elvével azonosulva, hadat üzent a régi oktatás lélekölő módszereinek. Tudatosan vezette be a „hazánk felvirágoztatásához szükséges tudományok” ismertetését, nevezetesen „a gazdasági növénytan, a gazdasági természetrajz és természettan, a terménytan, a gazdasági vegytan, a népszerű neveléstan, a dietetika (táplálkozástan), a népszerű állatorvostan, a polgári építészet, a gazdasági technológia, az erdőszet, a rendőrség tudománya, az időjárás tana, az ésszerű borászat” tanítását. Mindegyiket úgy, hogy „tapasztalás folytán” igazolta a tudományos tételeket, s a tanultakat gyakorlatilag is alkalmaztatta növendékeivel. Vagyis, amit *Comenius* szomorúan nehezményezett, azt tudniillik, hogy „sehosem tanítanak természettant szemünk előtt véghez vitt kísérletek alapján”, azt ő megvalósította, felismerve és elfogadva nagy elődje ama másik fontos pedagógiai elvének az igazát is: „. . . a tulajdon átélés és érzéki benyomások útján” szerzett tudás tartósabb és többet ér a verbális jellegűnél.

Az elmélet és gyakorlat szoros egysége jellemezte tanítási módját, akár az általa is nagyra becsült *Salzmann* schnepfentháli, *Meyer* kupferzelli és *Francke* hallei munkára nevelő intézetét, filantropinumát. Tanítványait „értelmesen gondolkodó” emberekké kívánta nevelni. Ahogy írta, nagy gonddal óvta őket „a butaságtól, babonaságtól, veszélyes nézetektől, rendetlenségtől és büntől”, s közben a „természeti dolgok illő használatára, az iparra és ezzel földi és mennyei boldogságuk megszerzésére” — azaz az élet értelmét adó munka tiszteletére és szeretetére nevelt.

*Comenius* pedagógiai nézeteivel összhangban, Tessedik gyakorlati oktatási rendszere is folyamatban láttatta meg a természet törvényszerűségeit. A selyemtenyésztésre vonatkozó ismereteket például akként közölte, hogy tanulói a munka minden fázisát megismerték és átérték, sőt gyakorlatilag maguk is elvégezték, „kezdve az eperfának való föld előkészítésétől, a mag elvetésétől, kapálásától és a csemeték átültetésén, tisztogatásán és locsolásán — a selyembogarak kiköltésén, felnevelésén, begubózásán, osztályozásán keresztül egész a selyem legombolyításáig és felhasználásáig.” Igazi munkaiskola volt a szó legnemesebb értelmében.

Az értelem művelése és a konkrét tárgyhoz kötött gondolkodás felbecsülhetetlen fontossága mellett tört lándzsát. „Értelmetlen és az életben hasznavehetetlen dolgoknak könyv nélkül való tanulása volt a legnagyobb kínja fejeknek és szívemnek. Önállóan nem gondolkodhatni, magamnak nem vizsgálódhatni, ez volt az én második nagy kínom — a harmadik pedig az, hogy az iskolában friss vérrrel és egészséges testtel három-négy órát kellett egyfolytában ülnöm” — emlékezett vissza gyermekkorai sivár iskolai életére.

Mélységes felháborodással szolt később is a lélektelenül kántáló, imamalom-

szerűen egyhangú magoltatás ellen, amelynek szomorú gyakorlatát még a szarvasi iskolából sem sikerült egyszer s mindenkorra száműznie. El lehet képzelni, mekkora szenvedés volt számára, ha mint az első fokú egyházi hatóság képviselője, vagy mint a Békés megyei 14 evangélikus iskola felügyeletével megbízott „dékánus” -lelkész meglátogatta azt az iskolát, amelyben az ellene szervezkedő, pedagógiához mitsem értő községi vezetők „bölcös” rendelkezése folytán — az ő jól bevált, több felkészülést igénylő, gondolkodtató módszerét sutba dobva — újra a régi ásatag eljárások szerint okítottak a tanítók. Amikor „az iskolásgyermeknek értelem nélküli utánbeszélését, az olvasóknak és imádkozóknak — mint valami fecsegő gépeknek — a tanító taktusverése szerinti mondókáit órákon keresztül kellett hallgatnia, és aztán látnia a tanítóknak elégedett arcát, midőn — mint aki jól végezte dolgát — kimentek az iskolából, mintha csak azt akarták volna mondani büszkén: nézzetek ide, ezeket a fecsegő gépeket mi, (Isten kegyelméből igazgatók) tanítók hoztuk be a nép helyesléssel a XIX. század első tizedében, a te szív- és értelemképző erénygyakorlataid helyett, a te reális tudományaid helyett az evangélikus keresztyén iskolák javá-  
ra!”

S mindezt akkor cselekedték vele és ellene, amikor gyakorló iskolájának példátlanul magas pedagógiai és gyakorlati eredményeit nemcsak az oktatásügy és a mezőgazdaságtudomány hazai szakemberei: jeles tudósok és mintagazdaságokat létesítő földesurak ismerték el, hanem a király sőt az orosz cár is. Magyar és külföldi küldöttségek tanulmányozták iskoláját, és csodálták meg annak nagy minőségi fölényét: gyakorlati hasznát a többi kortárs iskolával szemben. A császár is elismerte ezt, s egy 1798. júl. 2-án kelt leiratában úgy rendelkezett, hogy az egyes kerületekből legalább egy (általában két) „tanítóságra készülő jelesebb ifjú, aki tudniillik a gazdaszat iránt hajlandósággal bír, Szarvasra küldessék tanulás végett, és ott Tessedik Sámuel igazgatása és tanítása mellett, kétévi gyakorlatról szóló bizonyítványt nyervén, a tanítói hivatalra minden más pályázók előtt alkalmaztassék”.

Szarvason azonban „sósabbak” voltak a könnyek, s a fájdalmak is mások, pedig volt idő, amikor a helyiek is büszkén ismerték el iskolájának kiemelkedő eredményeit. Amikor még nem tette őket iriggyé a környezetükben élő nagy ember hatalmas tekintélye és szellemi magasabbrendűsége. Egy volt bíró például azt szűrte le egy vizsgája tapasztalatául: „Ezelőtt nekünk szülőknak kellett gyermekeinket tanítanunk és taníttatnunk, mostan pedig gyermekeink tanítanak bennünket, ha az iskolából hazajönnek”.

A rút irigység azonban egyhamar feltámadt. Ellenfelei — minthogy hiába lesték nevelési elveinek csődjét — jóakarátúnak álcázott álnok rágalomhadjáratot indítottak ellene. „Némelyek *rettegtek a földművelők felvilágosodásától*, — mások azon sejtelemmel rettegették a népet, hogy amit én önként, szabad elhatározásomból tettem, azt tőlük majd mint kötelességet fogják követelni”. Mily undorító és nevetséges! Ők védték vele szemben a parasztot! Az ijeszt-

getésnek meg is lett az eredménye: „Három, községbeli nagyhangú alak, támogatva néhány hatalmon lévő egyéntől, szövetkezett az intézet ellen. Gonosz, sötét, de egészen alaptalan vádakát támasztottak a parasztok között az iskola, annak igazgatója s a tanítási módszer ellen, felingerelték a népet az oly szépen virágzó gyermeki ipar ellen, úgyhogy *vallási és paraszti fanatizmus* megbuktatta, megsemmisítette az intézetet” — keseregte el a *Szarvasi nevezetességekben*. Lehangoló, elkésérítő igazság: a szarvasi parasztember latin nyelvű iskolát kívánt a mezőgazdasági ismereteket terjesztő *Institutum Tessedikianum* helyett!

Nagy fájdalmat okozott neki a félrevezetett emberek értelmetlensége, a tudatos rosszakarata. Az élet ugyan valamelyes igazságot szolgáltatott neki, amennyiben egy időre felsőbb rendelettel meg kellett nyitni újra az intézet kapuit. Barátja, megértő segítőtársa azonban családtagjain kívül alig-alig akadt. Mélyen megható, hogy Békés megye katolikus orvosa: *Józsa István* részéről jött a legerőteljesebb támogatás, aki egyenesen *Prónay László* egyházkerületi főgondnoktól kért oltalmat tudós betege számára a „tisztársak irigységével” szemben. Tanulságos leveléből igazolásul a következőket idézzük: „A szentegyházban, melyben a vétket irtani, az erényt oltogatni, az Isten igéjének magvait hintegetni, s az Istent imádni kellene, Tessedik ellen villámok szóródnak, gyűlölet szülte rágalomok hintetnek, a nép lázítottatik, zendülés támasztatik, s az egyház romlásra vezetetik”. Igaza volt — a háborgó tengert le kellett végre csillapítani. Határozott közbelépésre volt szükség. A gyakorlati tevékenység ismeretgazdagító szerepét Tessedik sohasem becsülte értékén felül. Tisztelte a könyveket. Tanulmányokat, tankönyveket írt, s rövid idő alatt párját ritkító könyvtárt szervezett intézete — ahogy a *Magyar Hirmondó* egyik 1792-es száma nevezte: a *Szarvasi Szorgalmatosság Oskolája* mellé. Saját kimutatása szerint a 725 kötetből álló bibliotékából a következőképpen részesültek az egyes tudományágak: nevelészetű könyvek: 169, természettani és természetrajziak: 35, gazdaságiak: 133, technológiaiak: 19, statisztikaiak: 61, leírások: 36, dietetikus könyvek: 39, bölcséletiek és erkölcsiek: 75, széptaniak: 32, folyóiratok, lapok: 9, nyelvészetiek és szótárak: 12, míg a vegyes iratok 105 kötetet tettek ki.

Úgy tűnik, könyvtárát nem vette át az egyházmegye által fenntartott, s ellenlábas: *Boczkó Dániel* által szervezett mezőberényi, majd szarvasi gimnázium. Annyira függetleníteni akarták magukat tőle talán, hogy még a könyvek használata ellen is vétőt emeltek? *Vajda Péter* 1844. tavaszeli 3-án tartott dalnoki beszédében — amely az iskolai könyvtár fejlesztésének szükségességét fejtegette — említést sem tett róla. Egyértelműen azt szögezte le, hogy a gimnázium könyvtára *csekély*, sőt „az egész városban sincs könyvtár, mely a közszükségnek csak némileg is megfelelné.”

Mi tarthatta Szarvason Tessediket annyi megalázás és gyűlölködés ellenére? Bizonyos, hogy nem a *genius loci*: a hely és a környezet szelleme. Az — láttuk

— nem bírta elviselni nagyságát. Inkább a múlt. A szép emberi tetteknek az a beszédes gazdagsága, amelynek következtében a város neve egyet jelentett a köztudatban az ő nevével. Bármerre nézett, minden dolog lelkes ifjúságát és munkás férfikorát idézte. Máshol nem lett volna érdemes újratekdeni a harcot.

Volt-e valami felemelő sokszor megcsúfolt szarvasi életében? Igen, a helytállás. Az, hogy úzöttségében is megőrizte önmagát. A helyi kiskirályoknak, a helyi Prokrustes-eknek nem sikerült a maguk méreteihez csonkítani szellemét és egyéniségét, mert nem velük, hanem a *mindenséggel mérte magát*.